



مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

«بررسی مفردات قرآن در مجمع البیان»
(سوره حمد و بقره تا آیه ۱۵)

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته فقه و معارف اسلامی

نگارش: محمد شاه ذاکری

استاد راهنما: آقای دکتر محمد جنتی فر

استاد مشاور: حجة الاسلام و المسلمین غلامعلی همایی

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی
شماره ثبت: ۱۴۵۸ -
تاریخ ثبت:

□ مسئولیت مطالب مندرج در این پایان نامه ، به عهده نویسنده می باشد.

□ هرگونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع ، بلاشکال است و نشر آن

در داخل کشور منوط به اخذ مجوز از مرکز جهانی علوم اسلامی است.



بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله الطيبين الطاهرين
فلا اله الا الله

تقدیم به پیشگاه:

جان و جانشین پیامبر اکرم (ص)، تجسم آموزه های قرآن، امیر بیان،
حضرت علی بن ابیطالب علیه السلام.

این اثر را همچنین به روان نورانی پدر بزرگوارم و به محضر مادر صبور
و فداکارم که با به جان خریدن رنجها و سختیهای بی شمار مرا در
آغاز و ادامه تحصیل و فراگیری علوم دینی یاری کردند اهدا می کنم.

تقدیر و تشکر

سپاس و ستایش از آن پروردگاری است که بی مدد و توفیق او هیچ کاری به سامان نمی شود و به پایان نمی رسد.

دروود و سلام بر پیامبران و پیشوایان الهی به خصوص خاتم انبیاء حضرت محمد مصطفی (ص) و اهل بیت پاکش: آنان که امامان هدایت و نور و روشنایی و پیام آوران علم و تقوی و پاکی اند.

همچنین سپاسگزارم از همه سروران و عزیزانی که در انجام و انسجام این مختصر با بنده همکاری کرده اند، بخصوص از استاد راهنما جناب آقای دکتر محمد جتئی فر و استاد مشاور حضرت حجت الاسلام و المسلمین حاج شیخ غلام علی همایی که با راهنماییها و مشورت های ارزنده و حکیمانه و راهگشای شان امر تدوین این رساله را بر من آسان کردند و نیز از مسئولان محترم مرکز جهانی علوم اسلامی و مخصوصاً از مسئولان ارجمند مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی و سروران گروه علمی و واحد امور پایان نامه که با سعه صدر و دوراندیشی زمینه این گونه تحقیقات و پژوهشها را برای طلاب و محصلین فراهم کرده اند تقدیر و تشکر می کنم.

برای همه آنان از بارگاه احدیت سلامتی و توفیقات روز افزون

خواهانم.

چکیده

این پایان نامه که تحت عنوان «بررسی مفردات قرآن در مجمع البیان» (سوره حمد و بقره تا آیه ۱۵) به نگارش در آمده مشتمل بر یک مقدمه و سه فصل و یک خاتمه است. فصل اول به ادبیات تحقیق اختصاص دارد و در آن به موضوعاتی همچون: اهمیت و ضرورت تحقیق، سابقه و پیشینه تحقیق و... اشاره شده و نیز به زندگی نامه طبرسی و همچنین معرفی مجمع البیان به طور مختصر پرداخته شده است.

در فصل دوم لغات و واژگان سوره حمد بررسی شده است و فصل سوم به بحث پیرامون الفاظ و کلمات سوره بقره که در کتاب مجمع البیان شرح و معنی شده اختصاص یافته است.

- شیوه و سبک کار در بررسی هر یک از واژه‌ها به شرح زیر بوده است:
۱. عبارات مجمع البیان در مورد معنی لغوی واژه‌ها ترجمه و نقل شده است.
 ۲. دیدگاه واژه‌شناسان و اصحاب لغت از قبیل: خلیل، جوهری، ابن فارس، راغب اصفهانی، زمخشری، ابن منظور، فیومی و... در باره الفاظ و لغات ذکر شده است.
 ۳. کلمات و مفردات قرآن کریم از منظر مفسران و قرآن پژوهان بزرگ و مشهور همانند: شیخ طوسی، زمخشری، نحاس، ابن قتیبه، و... نیز مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.
 ۴. در پایان از مجموعه مباحث و مطالب ارائه شده در باره معنی الفاظ و واژه‌ها، جمع‌بندی و ارزیابی صورت گرفته و دیدگاه صاحب مجمع البیان تحلیل و نقد شده است.

در خاتمه نتایج به دست آمده از این تحقیق با توجه به فرضیه های تحقیق بازگو شده است.

فهرست مطالب

۱	فصل اول مفاهیم و کلیات
۲	مقدمه
۳	۱- ادبیات تحقیق
۳	۱- اشتقاق
۴	۲- نحت
۵	۲- اهمیت و ضرورت تحقیق
۶	۳- تعریف علم مفردات
۷	۴- سابقه و پیشینه تحقیق
۹	۵- سوالهای تحقیق
۹	۶- فرضیه های تحقیق
۱۰	۷- هدف تحقیق
۱۰	۸- روش تحقیق
۱۰	۹- ساماندهی تحقیق
۱۲	زندگی نامه طبرسی
۱۲	۱- شرح احوال طبرسی
۱۳	۲- مقام علمی طبرسی
۱۴	۳- استادان طبرسی
۱۶	۴- شاگردان طبرسی
۱۹	۵- تالیفات طبرسی
۲۲	معرفی مجمع البیان

- فصل دوم: سوره حمد ۳۰
- گفتار اول: آیه ۱ ۳۰
- واژه اول: «اسم» ۳۰
- واژه دوم: «الله» ۳۵
- واژه سوم و چهارم: «رحمن» و «رحیم» ۴۵
- گفتار دوم: آیه ۲ ۵۳
- واژه اول: «حمد» ۵۴
- واژه دوم: «رب» ۶۰
- واژه سوم: «عالمین» ۶۵
- گفتار سوم: آیه ۳ ۷۲
- واژه اول: «ملک» ۷۳
- واژه دوم: «دین» ۸۱
- گفتار چهارم: آیه ۴ ۸۳
- واژه اول: «عبادت» (نَعْبُد) ۸۴
- واژه دوم: «استعانت» (نَسْتَعِين) ۸۹
- گفتار پنجم: آیه ۵ ۹۲
- واژه اول: «هدایت» (هَدَى) ۹۱
- واژه دوم: «صراط» ۹۶
- واژه چهارم: «مستقیم» ۱۰۱
- گفتار ششم: آیه ۶ ۱۰۴
- واژه اول: «غضب» ۱۰۵
- واژه دوم: «ضالین» ۱۰۹

- ۱۱۲ فصل سوم: سوره بقره
- ۱۱۲ گفتار اول: آیه ۲
- ۱۱۳ واژه اول: «الم»
- ۱۲۰ گفتار دوم: آیه ۳
- ۱۲۱ واژه اول: «ذالک»
- ۱۲۴ واژه دوم: «کتاب»
- ۱۲۸ واژه سوم: «ریب»
- ۱۳۱ واژه چهارم: «متقین»
- ۱۳۵ گفتار سوم: آیه ۴
- ۱۳۶ واژه اول: «الذین»
- ۱۴۰ واژه دوم: «ایمان» (یؤمنون)
- ۱۴۵ واژه سوم: «غیب»
- ۱۴۸ واژه چهارم: «اقامه»
- ۱۵۲ واژه پنجم: «الصلاه»
- ۱۵۶ واژه ششم: «رزق»
- ۱۵۹ واژه هفتم: «انفاق» (ینفقون)
- ۱۶۳ گفتار چهارم: آیه ۵
- ۱۶۴ واژه اول: «اولئک»
- ۱۶۷ واژه دوم: «فلاح» (مفلحون)
- ۱۷۱ گفتار پنجم: آیه ۶
- ۱۷۲ واژه اول: «کفر»
- ۱۷۶ واژه دوم: «سواء»
- ۱۸۰ واژه سوم: «انذار»
- ۱۸۴ گفتار ششم: آیه ۷

- ۱۸۵ واژه اول: «ختم»
- ۱۸۹ واژه دوم: «سمع»
- ۱۹۲ واژه سوم: «غشاه»
- ۱۹۵ واژه چهارم: «قلب»
- ۱۹۹ واژه پنجم: «عذاب»
- ۲۰۴ واژه ششم: «عظیم»
- ۲۰۸ گفتار هفتم: آیه ۸
- ۲۰۹ واژه اول: «ناس»
- ۲۱۵ واژه دوم: «آخر»
- ۲۱۸ گفتار هشتم: آیه ۹
- ۲۱۹ واژه اول: «خدع»
- ۲۲۳ واژه دوم: «نفس»
- ۲۲۷ واژه سوم: «شعر»
- ۲۳۰ گفتار نهم: آیه ۱۰
- ۲۳۱ واژه اول: «مرض»
- ۲۳۵ واژه دوم: «زیاده»
- ۲۳۸ واژه سوم: «الیم»
- ۲۴۰ واژه چهارم: «کذب»
- ۲۴۳ گفتار دهم: آیه ۱۱
- ۲۴۴ واژه اول: «فساد»
- ۲۴۷ واژه دوم: «صلاح»
- ۲۵۰ واژه سوم: «ارض»
- ۲۵۳ گفتار یازدهم: آیه ۱۳
- ۲۵۴ واژه اول: «سفهاء»

- ۲۵۸ گفتار دوازدهم: آیه ۱۴
- ۲۵۹ واژه اول: «لقاء»
- ۲۶۲ واژه دوم: «خلاء»
- ۲۶۵ واژه سوم: «یستهزؤن»
- ۲۶۹ گفتار سیزدهم: آیه ۱۵
- ۲۷۰ واژه اول: «مد»
- ۲۷۴ واژه دوم: «طغیان»
- ۲۷۷ واژه سوم: «عمه»
- ۲۸۰ نتیجه گیری و پیشنهادات
- ۲۸۱ فهرست منابع

فصل اول: مفاهیم و کلیات

مقدمه

تردید نیست که شناسه و شیرازهٔ مدنیت و فرهنگ اسلامی متن مقدسی است که در پایان روزگار قدیم و آغاز عصر جدید بر قلب مبارک آخرین و گرمی‌ترین فرستادهٔ پروردگار فرود آمده است.

اهمیت این متن چنان است که تمدن اسلامی را در قیاس با تمدن یونانی که خردبنیادش شمرده اند - متن بنیاد نامیده اند. یعنی تمام هویت، فکر و فرهنگ ما به عنوان یک امت، تمام احساسات و عواطف ما، تمام فراورده‌های دینی و دنیوی ما تنها بر اساس این متن مقدس و محوری قابل تعریف و شناسایی است.

بنا بر این برای هرکاری در بارهٔ اسلام و جامعهٔ اسلامی گام نخستین آن است که از همین کتاب آغاز کنیم. و نیز نخستین گام در شناخت این گنجینهٔ رازآلود، شناخت تک‌واژه‌ها یا مفردات آن است.

از سری دیگر بر پژوهشگران تاریخ پوشیده نیست که بسیاری از انحرافات اعتقادی، اجتماعی، سیاسی و ... و نحله‌سازی‌های ناصواب، در طول تاریخ امت اسلامی از رهگذر عدم آشنایی و درک نادرست از معانی الفاظ و تک‌واژه‌های قرآن پدید آمده و صورت گرفته است. امروزه که از عصر وحی فاصلهٔ زمانی نسبتاً درازی می‌گذرد، از ضرورت پرداختن به این موضوع نه تنها کاسته نشده است بلکه به نظر می‌رسد افزون‌تر نیز گردیده است؛ زیرا تغییر و دگردیسی آرام واژه‌ها در خلال زمان ای‌جاب می‌کند که پیوسته و بیش از گذشته به معانی اصلی واژه‌ها توجه شود و غبار زمان و بارهای مثبت و منفی عرفی از رخسار این واژه‌ها زدوده گردد.

این پژوهش با درک همین ضرورت و نیاز، بر محور تفسیر «مجمع البیان» که یکی از تفسیرهای مشهور و معتبر در جهان اسلام به شمار می‌آید تدوین شده و تکوین یافته است.

ادبیات تحقیق

۱- روشهای واژه شناسی در علم صرف

۱-۱- اشتقاق

از راه‌های معتبر و مشهور ساخت و شناخت واژه و کلمه، اشتقاق‌یابی و ریشه‌شناسی لغات و الفاظ است. اشتقاق در واقع خاستگاه یک واژه را مورد بررسی قرار داده و ریشه و نقطه آغاز آن را شناسایی و معلوم می‌کند و به روابط میان واژگانی که به نوعی ارتباط معنایی و آوایی دارند می‌پردازد.

در این جا لازم است که اولاً اشتقاق، تبیین و تعریف گردد و ثانیاً انواع و اقسام آن شرح و توضیح داده شود.

تعریف اشتقاق

اشتقاق در لغت به معنای شکافتن، نیمه چیزی ستاندن، برآوردن سخنی از سخنی می‌آید. ۱ و در اصطلاح زبان‌شناسان عرب درآوردن یک لفظ از لفظی دیگر است به شرط مناسبت در معنی و ترکیب و مغایرت در ساخت. ۲

اقسام اشتقاق

اشتقاق انواع و اقسام مختلفی دارد که به اختصار بدانها اشاره می‌شود:
الف: اشتقاق صغیر: مشهورترین و شایع‌ترین نوع اشتقاق همین اشتقاق صغیر است و آن عبارت است از این که: مشتق و مشتق‌منه از نظر حروف و ترکیب یکسان باشد؛ مانند

۱. ن.ک: الصحاح، ج ۴ ص ۱۵۰۳؛ القاموس المحیط، ج ۳ ص ۲۵۱؛ معارف و معاریف، ج ۲ ص ۲۸۰

۲. التعریفات، ص ۴۳

ضَرْبٌ که از الضَّرْبُ گرفته شده است. ۱. برخی این نوع اشتقاق را اشتقاق اصغر و گروهی نیز آن را اشتقاق عام نامیده‌اند. بخش عمده‌ای از واژگان زبان عربی مبتنی بر همین نوع از اشتقاق است.

ب: اشتقاق کبیر: لفظ و معنای مشتق و مشتقٌ منه یکی است اِثنا ترتیب و توالی صامت‌های اصلی مختلف می‌باشد؛ مانند: جَبَدٌ که برگرفته از الجَّدْب می باشد. ۲. در واقع این نوع اشتقاق از قلب و جابجایی صامت‌ها و حروف یک کلمه سه حرفی و یا چهار حرفی به دست می آید که میان آن‌ها معنای مشترکی وجود دارد.

ج: اشتقاق اکبر: مشتق و مشتقٌ منه تنها در مخرج باهم مساوی و یکسان است و در ترکیب و حروف، مناسبتی میان آن‌ها وجود ندارد. مثل: نَعَقٌ که از النَّهَق مشتق شده است. ۳. این نوع از اشتقاق به روابط معنایی واژگانی می‌پردازد که در آن‌ها ضمن حفظ ترتیب، یکی از صامتهای سه گانه به صامت قریب المخرج دیگری تغییر یافته باشد.

۲-۱- نَحْتُ

یکی از روشها و شیوه‌های ساخت و شناخت واژه‌ها و کلمات، منحوت کردن آنها است. در این جا ابتداء نحت را تعریف: آنگاه اقسام آن را توضیح می دهیم

تعریف نحت

نَحْتُ در لغت به معنای تراشیدن سنگ، چوب و غیره است و در اصطلاح آن است که به منظور اختصار، از دو کلمه یا بیشتر، یا یک جمله، کلمه جدیدی ساخته شود که معنای آن برگرفته از واژه‌های نخستین باشد. واژه ساخته شده در قالب‌های رباعی، خماسی، سداسی و سباعی جای می‌گیرد. ۴.

۱. التعريفات، ص ۴۴.

۲. التعريفات، همان.

۳. همان.

۴. دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۹ ص ۱۴.

۱- اقسام نحت

نحت انواع گوناگونی دارد: ۱- نحت جمله از جمله، مانند: بَسْمَلَهُ از «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»، حَوْفَلَهُ از «لَا حَوْلَ وَ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ». ۲- نحت از یک اسم خاص که به صورت ترکیب اضافی است مانند عبدشمس = عَبَّشْمَى. ۳- نحت از دو اصل مستقل مانند: جُنْدٌ + جَمَدٌ = جَلْمُود (سنگ بزرگ و سخت)، لَا + أَنْ = لَنْ؛ هَلَّ + أَمْ = هَلْمٌ. ۱.

۲- اهمیت و ضرورت تحقیق

بدون تردید یکی از پیش شرط‌های مهم و ضروری در باب فهم و ادراک قرآن و شرح و تفسیر آن، شناخت و آگاهی از معنای واژه و مفردات قرآن است. اگر کسی بخواهد که از دریای بی‌کران معانی و معارف بلند و نورانی آن بهره برد و از عجایب و شگفتی‌های آن مطلع شود ناگزیر می‌یابد بر الفاظ و کلمات آن آشنا و آگاه باشد.

شناخت واژه‌های قرآنی از چنان اهمیتی برخوردار است که اگر معنی دقیق الفاظ و کلمات قرآن به دست نیاید و تبیین نگردد چه بسا در برداشت و استنباط احکام و معارف دینی از قرآن راه خطا و اشتباه پیموده شود. در نتیجه فهم و درک منظور و مقصود اصلی قرآن میسر و ممکن نگردد. از این روی شناخت و تبیین مفردات و واژه‌های قرآنی برای عموم دانش پژوهان مخصوصاً علاقه‌مندان به تفسیر قرآن امری لازم و ضروری به نظر می‌آید.

راغب اصفهانی در مورد ضرورت و اهمیت علم مفردات چنین می‌گوید: «نخستین دانش از میان علوم قرآنی که آموزش آن ضروری است علوم لفظی قرآن است و در میان این علوم نیز پژوهش در «تک‌واژه‌ها = الألفاظ المفردة» بر بقیه مقدم است. پس فراگرفتن معانی مفردات قرآن با توجه به نقش اصلی و یاری‌رساننده‌ای که برای طالبان آن در فهم معانی دارد، دارای اهمیت و نقشی همانند نقش خشت و آجر در ساختمان می‌باشد. کارایی و فزاید علم مفردات به علوم قرآنی منحصر نبوده بلکه در همه شاخه‌های علوم شرعی، این

علم کاربرد دارد. واژه‌های قرآن چکیده سخن عرب و عمده و ارزشمندترین آن است. اعتماد فقیهان در احکام و حکما در حکمت‌های‌شان بر آن است. چنانکه شاعران و نثر نویسندگان بزرگ نیز در کار خود از آن الهام می‌گیرند و ...»^۱

بنا بر این، ضرورت بحث و تحقیق در موضوع واژه‌ها و مفردات قرآن امر بدیهی و آشکار است.

۳- تعریف علم مفردات

گرچه تعریف جامع و مانعی از علم مفردات در منابع قدیم و جدید این علم به چشم نمی‌خورد، با وجود این بعضی از پژوهشگران قرآن، علم مفردات را این گونه تعریف کرده‌اند: «علم مفردات قرآن دانشی است که فقط در باره تک‌واژه‌های قرآنی (مفردات) از نظر ریشه و اشتقاق لغوی، دلالت بر معنای مطلوب، مناسبات، شیوه نگارش، نحوه تلفظ و نوع کاربرد آن (از نظر حقیقی یا مجازی بودن کاربرد) در قرآن بحث و گفتگو می‌کند.»^۲

علم مفردات قرآن دارای فروعات و شاخه‌های متعدد و متنوعی از قبیل: معانی القرآن، قرائات القرآن، اشتقاقات و مناسبات الفاظ قرآن، مجازات قرآن، و جوه و نظایر قرآن و ... می‌باشد. که از این میان، علم معانی القرآن و علم غریب القرآن از مهم‌ترین شاخه‌های علم مفردات قرآن به شمار می‌آید. در علم معانی القرآن به تبیین واژه‌های قرآنی اعم از الفاظ غریبه و معمولی پرداخته می‌شود که کتاب مفردات راغب از بارزترین نمونه کتابهای تألیف شده در این فن می‌باشد. و در علم غریب القرآن آن بخش از واژه‌های قرآن که همه آشنایان زبان عربی به سادگی و راحتی معنی آنها را در نمی‌یابند بلکه درک معانی آنها نیازمند آشنایی عمیق و گسترده به زبان عربی می‌باشد تشریح و تبیین می‌شود.

۱. مفردات الفاظ القرآن، مقدمه مولف، به نقل از نامه مفید، درآمدی بر تفسیر واژه‌های قرآن، ص ۴۴

۲. نامه مفید: درآمدی بر تفسیر واژه‌های قرآن، ص ۴۸.

۴- سابقه و پیشینه تحقیق

از مطالعه و تحقیق در منابع تاریخی و روایی چنین بر می آید که از همان آغاز ظهور و طنوع دین مبین اسلام و نزول قرآن بر پیامبر گرامی اسلام، مسأله فهم و شناخت واژه‌ها و کلمات قرآنی به عنوان یک مسأله مهم و ضروری در شناخت قرآن مجید در میان پیروان و معتقدان به این دین مطرح بوده و وجود داشته است. مسلمانان عرب دائماً برای درک و فهم معانی آیات قرآن، معانی واژه‌ها و مفردات قرآن را از پیامبر(ص) می پرسیدند و پیامبر(ص) نیز به عنوان تنها مفسر شایسته و مورد اعتماد، به پرسش‌های آنان پاسخ داده و به تبیین و توضیح واژه‌های قرآنی می پرداختند و به معلمان و آموزگاران قرآن نیز در مورد شناخت واژه‌ها و آیات قرآن، آموزش‌های ویژه و مخصوص ارائه می دادند.

ازهری مؤلف کتاب تهذیب اللغه می گوید: صحابه پیامبر(ص) به آموختن لغت نیازی نداشتند؛ زیرا حضرت برای آنها خلاصه قرآن و غوامض و متشابهات آن را بیان می داشت؛ ولی طبقه پس از صحابه، نیاز آنها به فهم لغت قرآن فراوان بود.^۱

بعد از پیامبر(ص) علی بن ابیطالب(ع) نخستین پیشگام در علم مفردات و تفسیر واژدای قرآن به شمار می رود. تنها در نهج البلاغه حدود ۱۳۰ مورد استشهاد و استناد به آیات قرآنی مشاهده می شود که در شماری از آنها مفردات قرآنی به سبک بدیعی شرح و تفسیر شده است.^۲

علی(ع) علاوه بر شرح و تبیین بسیاری از کلمات و آیات قرآن مجید تعدادی از مفسران قرآن را تربیت نمود که در میان آنان «عبدالله بن عباس» پسرعموی آن حضرت جلوه و جایگاه خاصی دارد و می توان او را نخستین تلاش گر رسمی در پایه گذاری «علم مفردات» و تفسیر واژه‌های قرآن بعد از علی(ع) به شمار آورد.

در موضوع تحقیق و بررسی الفاظ و مفردات قرآن از زمان پیدایش این علم تا کنون بیش از دهها کتاب و رساله و مقاله توسط اندیشمندان و صاحب نظران این فن به رشته تحریر درآمده که هر کدام ابعاد و وزوایای مختلف این علم را مورد بحث و بررسی قرار

۱. تهذیب اللغه، ج ۱ ص ۵.

۲. نهج البلاغه (صبحی صالح)، ۷۹۶-۸۰۲.

داده اند و ما در این جا به برخی از کسانی که در این باب صاحب نظر و صاحب تألیف بوده اند اشاره می‌کنیم:

- ۱- عبدالله بن عباس (متوفی ۷۰ هجری). به باور بسیاری از دانشمندان ابن عباس نخستین تلاش‌گر جدی برای آغاز تفسیر واژه‌ای و شرح لغوی قرآن مجید است. وی صاحب چندین کتاب از جمله کتاب «غرائب القرآن»، «مسائل نافع بن أرقم» و کتاب «اللغات فی القرآن» در زمینه علم مفردات قرآن می‌باشد. او یک کتاب دیگر نیز در مفردات قرآن دارد که به دو طریق از وی روایت شده است: ۱-علی بن ابی طلحه ۲-هشام بن محمد سائب کلبی. ۱.
- ۲- زید بن علی. وی فرزند امام زین العابدین(ع) و صاحب کتاب تفسیر غرائب القرآن می‌باشد. ۲.
- ۳- ابان بن تغلب (م ۱۴۱هـ). ابان بن تغلب از اصحاب امام باقر(ع) و امام صادق(ع) و صاحب کتاب غریب القرآن و معانی القرآن از نخستین مصنفان -به معنی مصطلح کلمه- در این فن است. ۳.
- ۴- علی بن حمزه کسایی نحوی (م ۱۸۹). وی از پرکارترین دانشمندان شیعه در علم مفردات و صاحب کتاب‌هایی چون: معانی القرآن، القرائات و المتشابه فی القرآن می‌باشد.
- ۵- دارم بن قبیصه (م ۲۰۰هـ). او از اصحاب و راویان امام رضا(ع) و صاحب کتاب الوجوه و النظائر است.
- ۶- هشام بن کلبی (م ۲۰۴). وی مؤلف کتابی به نام لغات القرآن بوده است.
- ۷- فرّاء دیلمی (م ۲۰۷). فرّاء از استادان و پیشوایان ادبیات عرب و صاحب چندین کتاب بوده که مهم‌ترین آنها کتاب معانی القرآن است.
- ۸- ابوالحسن اخفش (م ۲۱۰، ۲۱۵ یا ۲۲۱). از نحویون و لغویون معروف سده سوم و صاحب کتاب تفسیر معانی القرآن می‌باشد.

۱. درآمدی بر تفسیر واژه‌های قرآن، نامه مفید، سال اول، شماره ۴، ص ۶۱ (با تلخیص).

۲. نامه مفید، همان.

۳. نامه مفید، همان.

- ۹- ابن قتیبه دینوری (م ۲۷۶). وی استاد در لغت و نحو و صاحب کتاب اعراب القرآن، معانی القرآن، مشکل القرآن و غریب القرآن می باشد.
- ۱۰- ابوجعفر نحّاس، محمد بن اسماعیل (م ۳۳۸). نحاس صاحب کتاب معانی القرآن، اعراب القرآن و ناسخ و منسوخ است.
- ۱۱- ابن فارس لغوی (م ۳۹۵). ابن فارس استاد در ریشه شناسی لغت بوده و صاحب کتابهایی چون: غریب القرآن یا غریب اعراب القرآن، کتاب الافراد و جامع التأویل فی تفسیر القرآن می باشد.
- ۱۲- سید رضی (م ۴۰۴). وی از اساتید برجسته علم لغت و نحو و ... بوده و در باب مفردات قرآن کتاب حقایق التأویل و مجاز القرآن را نوشته است.
- ۱۳- راغب اصفهانی (م ۵۰۳). راغب مؤلف کتاب مفردات الفاظ القرآن است که از مهم ترین و کامل ترین کتاب های واژه شناسی قرآن به حساب می آید.

۵- سؤالیهای تحقیق:

- ۱- منابع مورد استفاده صاحب مجمع البیان در تبیین معانی هر کدام از واژه ها چه بوده است؟
- ۲- آیا وی از سایر موارد استعمال برای استشهاد به معنی استفاده کرده است یا خیر؟
- ۳- آیا مرحوم طبرسی در بیان معنای کلمات و مفردات قرآن، معانی حقیقی و مجازی را مورد بررسی قرار داده است؟

۶- فرضیه های تحقیق

- ۱- مرحوم طبرسی در توضیح واژه ها بیشتر از کتاب التبیان شیخ طوسی استفاده برده است.
- ۲- ایشان برای تبیین معانی لغات به سایر موارد هم استشهاد کرده است.
- ۳- در مجمع البیان به موضوع معنی حقیقی و مجازی لغات پرداخته نشده است.